

PLANIFICACIÓN DA REPOBOACIÓN DA ILLA DE SÁLVORA A FINAIS DO SÉCULO XVIII: CONDICIÓN ESTABLECIDAS POLO SEÑOR DE GOIÁNS PARA OS NOVOS POBOADORES

Por: Ana Vilas Paz

As illas hoxe incluídas no Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia, especialmente as dos tres arquipélagos exteriores, é dicir, Sálvora, Ons e Cíes, cada un na fronteira atlántica de cadansúa ría, presentan similitudes e paralelismos na súa evolución histórica e nas súas dinámicas de ocupacións, poboamento e despoboamento. Así e todo, as condicións particulares de extensión, relevo, terreos axeitados para cultivos e pastos, dispoñibilidade de auga ou exposición ás inclemencias oceánicas, fan que cada unha delas presente diferencias e particularidades.

Ata hai poucos anos non existían datos certos sobre unha ocupación estable de Sálvora con anterioridade ó século XIX. No ano 2008 documéntanse dous xacementos con restos romanos na praia dos Bois e na praia do Almacén (Bonilla, 2008). As prospeccións superficiais realizadas polo CSIC para o estudo arqueolóxico do Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia no ano 2011 (Ballesteros Arias et al., 2013), con varios xacementos e puntos de acumulación de materiais con restos líticos e restos de materiais cerámicos romanos, medievais e modernos, apuntan a unha continuidade na ocupación da illa, dende época romana ata os nosos días, aínda que se supón, polo que se coñece da historia da illa, que non necesariamente por parte dunha poboación estable. A máis recente intervención arqueolóxica no Areal dos Bois no ano 2022 (Fernández Fernández et al, 2022) demostra a existencia de polo menos unha edificación na zona posiblemente relacionada cunha fábrica de salga de peixe que podería estar datada dende o cambio de Era ata finais do s. I d.C., e dentro dun extenso xacemento romano que se estendería tamén á veciña praia de Zafra.

Tal e como se recollía no libro *Sálvora (1321-1833): actividades cinegéticas y pecuarias en una isla despoblada* (Vázquez Lijó, 2015), os datos documentais parecen apuntar a que Sálvora non tivo unha ocupación estable durante unha boa parte do período que cubre o fondo documental da familia dos Caamaño conservado no Arquivo da Deputación de Pontevedra. A illa foi doada por Afonso II á igrexa compostelá no ano 899. No 1321 un foro concedeu o usufruto da metade de Sálvora a Pedro Pelayo Mariño e ó seu fillo Pelayo Mariño. Este foro sería renovado en sucesivas ocasións e a propiedade da illa por parte da casa de Goiáns, herdeiros dos Mariño, remataría por ser recoñecida por varias resolucións xudiciais séculos máis tarde.

Durante estes séculos de dominio da casa dos Goiáns, Sálvora foi asentamento temporal de pescadores e refuxio habitual de naves en tránsito, non poucas veces piratas ou inimigas. Na primeira metade do século XVII quedou constancia documental dun intento de asentamento por parte de Bartolomé Martínez o Salvoreiro, que arrendou unha parte da illa, e outros poucos colonos. Menos de 15 anos máis tarde, un ataque de piratas berberiscos levou prisioneiro a Bartolomé Martínez e rematou con este intento de colonización. Así, o principal uso que se lle deu a Sálvora foi ser couto de caza e terreo de engorde de gando tanto por parte dos propios señores de Goiáns como doutros particulares que pagaban ós señores polo usufruto dos pastos da illa.

Vista da aldea de Sálvora

A finais do século XIX, en 1790, concédeselle un Real Privilexio a Vicente Caamaño, señor de Goiáns, para establecer unha almadraba e pesqueira de atúns na illa de Sálvora. Este proxecto, que nunca se chegaría a levar a cabo, foi ideado por Juan José Caamaño, o primoxénito de Vicente Caamaño, e pretendía ser o motor económico que fixase poboación na illa. Entre os diversos beneficios que se aduciron na solicitude da almadraba e outros privilexios asociados, incluíuse tamén unha razón estratéxica de poboar Sálvora dunha forma estable para así disuadir as naves inimigas de empregala como refuxio.

Neste contexto, atopamos dentro do fondo documental da familia Caamaño que se conserva no Arquivo da Deputación de Pontevedra, algúns “documentos tipo” que os señores de Caamaño mandaron redactar e ter preparados para regular as condicións da repoboación ou para o arrendo e explotación da illa que agardaban tivesen lugar nun breve prazo tras o Real Privilexio. Estes documentos, como outros do mesmo fondo documental, están dixitalizados e dispoñibles para a súa consulta a través de internet no servizo Atopo, unha valiosa e útil ferramenta que nos permite acceder a moitos documentos, imaxes e mapas, ou ás súas referencias en caso de non estar en formato dixital, do Arquivo da Deputación de Pontevedra.

Outra vivenda da aldea de Sálvora

despoblada desde fines del siglo pasado; y de parte otra Fulano, F.F. y citano, labradores, F y F. y demás que fuesen de tales oficios y vecindades (que se expresarán).”

Como dato relacionado co recollido máis enriba, en varias partes do documento dise que a illa de Sálvora está despoada e as súas terras incultas dende finais do século anterior.

A primeira condición que se establece é, por suposto, a obriga dos novos poboadores de, antes de tomar posesión do terreo que se lles outorgue, render preito homenaxe de vasalaxe e fidelidade recoñecendo a xurisdición civil e criminal dos Señores de Goiáns.

Seguindo coas condicións que contén o documento, os donos comprométense nel a nomear ós oficiais de xustiza, alcalde, rexedores, escribáns... que fosen necesarios para dar servizo a esta nova poboación, e tamén a construír e manter ás súas expensas unha igrexa e casa anexa para o cura (cuxo nomeamento sería tamén competencia do Señor) dentro dos primeiros 20 anos dende que se instalase poboación na illa.

O reparto e establecemento das casas e terras para os novos poboadores sería tamén competencia dos Señores, reservándose para eles mesmos os terreos que desexasen. Ós novos vasalos se lles concedía permiso para cortar leña e facer as caleiras precisas para a construción das súas casas, pero non para extraer ningún dos dous materiais da illa. Establecíase tamén a obriga dos novos poboadores de manter as casas, facendo as obras necesarias, e de cultivar as terras asignadas aumentando a produción. O pago ós peritos para realizar as medicións para as casas repartiríase a partes iguais entre o Señor e os vasalos.

O documento establece tamén o pago anual que os poboadores debían facer a cambio dos sitios para as súas casas e das súas terras de cultivo. Permitíase a venda das casas e terras en Sálvora, previa licencia do Señor de Goiáns e pagándolle a el unha décima parte do que se vendese. O Señor e sucesores resérvanse tamén o dereito de fadiga (equivalente ó actual dereito de tanteo e retracto), polo que podía ser el mesmo quen exercese a compra do ben nos dous meses seguintes ó acto de venda.

O primeiro documento ó que facemos referencia é o *Formulario con arreglo al cual podrá otorgar la Escritura de encartación o nueva población de la Isla de Sálvora, recayente en otro de los mayorazgos de la casa de los señores de Caamaño*. Nel recóllense as condicións ás que estarían suxeitos os potenciais novos poboadores da illa e tamén as obrigas dos señores de Goiáns respecto a eles.

O uso de fórmulas xenéricas dende o inicio indica que se trata precisamente do recollido no seu título, un formulario ou documento tipo preparado para futuros usos: “En la ciudad de tal, a tantos de tal mes i año, ante mi el Escribano y testigos infraescritos, parecieron de parte una el Ilustre Sr. D. Vicente Caamaño y Gayoso Capitán de Navío de la Real Armada, Director de Pilotos en el Departamento del Ferrol, residente en el mismo, Dueño i Señor territorial de los lugares de Romelle, Goyanes, Quindimil, y de la isla de Sálvora,

Todo o producido ou criado na illa, “de todos los frutos, que en todo tiempo y perpetuamente se criarán, producirán y habrá en dicha Isla, sean de la calidad que fuesen, sin exceptuar uno”, estaría suxeito ó pago dunha parte ó Señor. Primeiro debíase apartar a a parte correspondente en concepto de Diezmo e Primicia para o Señor territorial, e do que quedase, unha sétima parte sería levada, a expensas dos vasalos, para a casa que mandarían facer os Goiáns na illa (“percibirá la séptima parte de todo género de frutas, hortalizas, frutales y demás que produjese y criase la isla”), e as outras seis partes quedarían para o vasalo en cuestión.

Os vasalos quedarían obrigados a moer e cocer o pan no muíño e forno que o Señor mandaría construír, e tiñan “prohibición absoluta” de poder facer por eles mesmos muíño ou forno a nivel particular ou en común. Tamén as tendas e, se fose necesario na illa, o mesón, serían propiedade dos Señores.

Aparte dos sitios para as casas e as terras para cultivo asignadas, o resto da illa (“pastos, hierbas y leñas”) sería propio do Señor territorial, e se unha vez construídas as casas, os vasalos precisasen dalgunha caleira ou algunha árbore, deberían pedir licencia e pagar o establecido. Tamén para ter gando pastando na illa deberían pagar unha cantidade ó ano.

O documento establece un prazo de 4 anos dende a sinatura na que os novos poboadores estarían exentos do pagamento de censos polas casas e polas terras e da sexta parte da partición de froitos, para compensar os gastos que terían neste primeiro período para poder poñer as terras en condicións de ser produtivas.

Un dos últimos puntos que se recolle contempla incluso a posibilidade de que na illa se planten oliveiras e prendesen, e establece que tamén os seus froitos deberían levarse ó muíño de aceite que mandaría construír o Señor, pagando polo dereito a moer.

Ó final do documento, como unha nota, establécense as condicións para o uso da auga para rego, sendo competencia do Señor o nomeamento dun administrador para o reparto e reservando para si mesmo o dereito a regar preferentemente as terras que cultivase pola súa conta.

Aínda que a repoboación de Sálvora non se chegaría a producir neste momento, se non algunhas décadas máis tarde e por outra vía diferente, despois de que en 1833 a propiedade da illa pasase a mans de Ruperto Antonio de Otero, casado coa herdeira da illa Isabel Mariño Acuña, este documento que aquí se recolle resulta interesante pola súa análise no seu contexto histórico e por reflectir o que serían as condicións de vida na época de toda aquela poboación en relación de vasalaxe. Posiblemente as condicións que tivo a poboación que algúns anos máis tardes se instalou na illa non foron moi diferentes ás que aquí se recollen (aínda que por exemplo si sabemos e se pode ver na actualidade que as casas da aldea tiñan forno de seu).

Na primeira condición que recolle o formulario, cando se establece a obriga dos poboadores de render vasalaxe ó Señor de Goiáns, chama a atención a referencia ás normas arquitectónicas que deberán seguir á hora de edificar as súas casas na illa: “para edificar casa, que sobre ello, se ha de procurar la mayor hermosura, consultando las leyes de policía, para que las casas y calles sean capaces y guarden nivel y rectitud los edificios”. E incluso se a repoboación da illa non se produciu con arranxo ó recollido aquí, caben salientar estes parágrafos extraídos da declaración como ben de interese cultural da illa de Sálvora na categoría de paisaxe cultural que servirán de conclusión a este artigo: “A aldea resulta un caso de interese tanto pola súa localización como pola súa disposición sobre o terreo, por ser un modelo senlleiro, un ensaio único a pequena escala dun conxunto proxectado e construído dunha vez como unha soa vivenda complexa para moitas familias, como un prototipo dos poboados industriais ou as infraestruturas de colonización máis recentes. Por estas condicións, resulta unha manifestación relevante de interese arquitectónico, tanto polas técnicas como pola tipoloxía empregada. A vivenda unifamiliar con cortes para o gando, os hórreos de pedra con cubertas a dúas augas, as sebes e peches de pedra en seco para a delimitación e protección dos cultivos, executados como en calquera outro contexto do complexo agrario, pero en condicións de insularidade, de precarias comunicacións e limitadas en medios técnicos, humanos e materiais.

Interior dunha vivenda de Sálvora. Pode verse o espazo do forno

Pazo, capela e serea de Sálvora, construídos na segunda metade do século XX pola familia Otero Goyanes, marqueses de Revilla e últimos donos da illa, sobre a antiga fábrica de salga e a taberna.

Por mor do seu réxime de propiedade, e ó proxectarse e construírse como unha unidade, foi posible un exercicio de racionalidade e coherencia diferente ás lóxicas máis orgánicas e casuais do habitual da arquitectura tradicional.”

BIBLIOGRAFÍA E FONTES

- Arquivo da Deputación Provincial de Pontevedra: Agrupación documental relativa á Sociedade Económica de Amigos do Pais e á Illa de Sálvora (1785). Contén: Casa de Goyanes: - Copia simple das preguntas feitas pola Sociedade Económica de Galicia ós Ministros de Mariña. Ano 1785 - Copia simple das respostas ás preguntas anteriores feitas por varios portos da Provincia de Pontevedra. Ano 1785 - Copia simple das condicións dadas por Vicente Caamaño para o novo poboamento da illa de Sálvora - Copia simple das condicións nas que se arrenda a almadra da illa de Sálvora. Dispoñible en: https://atopo.depo.gal/Record/arc.ADP_0003422435
- Ballesteros Arias, P., Güimil Fariña, A., López Romero, E. (2013): Estudo arqueolóxico do Parque Nacional Marítimo-Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia. Prospección superficial e vulnerabilidade, CAPA 33. Cadernos de Arqueoloxía e Patrimonio. CSIC, Santiago de Compostela.
- Bonilla, A. (2008): “Prospección arqueolóxica para a recuperación, mantemento e conservación do DPMT da illa de Sálvora, Ribeira (A Coruña)”, Actuacións arqueolóxicas, ano 2008. Xunta de Galicia. Consellería de cultura e Deporte, Santiago de Compostela: 330-331.
- DECRETO 49/2018, do 26 de abril, polo que se declara ben de interese cultural o arquipélago de Sálvora coa categoría de paisaxe cultural. Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria. DOG núm. 95 de 21/05/2018.
- Fernández Fernández, A., Ruanova Álvarez, N., Méndez Otero, R., García Cabo, M. (2022): “Nuevos datos sobre la ocupación antigua en la isla de Sálvora (Ribeira): resultados de la intervención arqueológica en el yacimiento romano del Areal dos Bois.” Minius 27: 11-31.
- Vázquez Lijó, J.M. (2015): Sálvora (1321-1833): actividades cinegéticas y pecuarias en una isla despoblada. Organismo Autónomo Parques Nacionales – Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, Madrid.